

Kołodziej, Edward

Źródła do dziejów Polaków na Warmii, Powiślu i Mazurach oraz IV Dzielnicy Związku Polaków w Niemczech w okresie międzywojennym przechowywane w Archiwum Akt Nowych

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 99-107

1983

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Edward Kołodziej

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW POLAKÓW NA WARMII, POWIŚLU I MAZURACH ORAZ IV DZIELNICY ZWIĄZKU POLAKÓW W NIEMCZECH W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM PRZECHOWYWANE W ARCHIWUM AKT NOWYCH *

W Archiwum Akt Nowych (dalej AAN) znajduje się dużo różnorodnych źródeł dotyczących ludności polskiej zamieszkałej w latach międzywojennych na terenie Warmii, Powiśla i Mazur. Są to m.in. materiały na temat działalności różnego rodzaju organizacji polskich (kulturalnych, oświatowych, gospodarczych itp.) pozostających pod mniej lub bardziej ścisłym kierownictwem IV Dzielnicy Związku Polaków w Niemczech. Stąd też w poniższym referacie uwzględniono zarówno archiwalia dotyczące bezpośrednio Związku Polaków w Niemczech, powołanego do życia w roku 1922, jak i innych organizacji polskich działających na terenie Warmii, Powiśla i Mazur w latach 1918—1939.

Przeglądu źródeł archiwalnych dotyczących polskiego ruchu narodowego na Warmii, Powiślu i Mazurach w okresie dwudziestolecia międzywojennego dokonał Wojciech Wrzesiński w obszernym wstępie swej interesującej pracy opublikowanej w roku 1963¹. Autor dużą część informacji do swej książki uzyskał z przedwojennych akt Ministerstwa Spraw Zagranicznych (centrali i placówek zagranicznych, dalej MSZ) przechowywanych w Archiwum MSZ. Korzystał on też z archiwaliów znajdujących się już wtedy w AAN, m.in. z zespołów akt Prezydium Rady Ministrów, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Światowego Związku Polaków z Zagranicy.

Począwszy od 1963 roku Archiwum MSZ sukcesywnie przekazywało prowizorycznie uporządkowane akta resortu MSZ z lat 1918—1939 oraz 1939—1945. W trakcie porządkowania w AAN okazało się, że dotychczasowy podział na zespoły, a także dawne prowizoryczne inwentarze tych akt muszą być całkowicie zmienione. W chwili obecnej praktycznie biorąc wszystkie znajdujące się w Polsce akta resortu MSZ z lat 1918—1945 zostały przejęte i uporządkowane w AAN. Niestety nastąpiła przy tym zmiana sygnatur poszczególnych jednostek, a jednocześnie okazało się, że niektóre zespoły wykorzystywane przez badaczy w Archiwum MSZ miały błędne nazwy. Tak np. w AAN nie wyodrębniono zespołów akt Konsulatu RP w Lille i Wicekonsulatu RP w Ełku. Liczni badacze, nawet w pracach opublikowanych w ostatnich latach, podają zarówno dawne nazwy zespołów, jak i stare, nieaktualne już sygnatury akt MSZ².

* Referat wygłoszony na sesji „W 60 rocznicę powstania Związku Polaków w Niemczech”, Olsztyn 21 października 1982.

¹ W. Wrzesiński, *Ruch polski na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1920—1939*, Poznań 1963.

² Por. H. Janowska, *Emigracja zarobkowa z Polski 1918—1939*, Warszawa 1981.

Taki stan rzeczy sprawia trudność, m.in. badaczom zajmującym się problematyką polonią, w tym badaniami nad dziejami organizacji polskich na Warmii, Powiślu i Mazurach³.

AAN, starając się ułatwić dostęp do swego zasobu, opublikowało kilka wydawnictw informacyjnych i przygotowuje następne, adresowane do badaczy zajmujących się powyższą problematyką. Przede wszystkim wymienić należy obszerny, liczący niemal 500 stron przewodnik po zasobie AAN. W wydawnictwie tym znajdują się m.in. liczne informacje na temat archiwaliów dotyczących Prus Wschodnich w latach 1919—1939⁴. Znacznie mniejszą objętość ma publikacja Edwarda Kołodzieja przeznaczona dla badaczy problematyki polonijnej⁵. Tenże autor opublikował na łamach „Archeionu” artykuł omawiający m.in. zasób zespołu akt Ambasady RP w Berlinie z lat 1920—1939⁶. Wśród pozycji przygotowanych do publikacji znajdują się m.n. inwentarze akt konsulatów polskich w Niemczech z lat 1918—1939. Warto wspomnieć o kartotece, zawierającej ponad 6000 kart, powstałej w AAN, a dotyczącej dziejów emigracji i skupisk polonijnych, również autochtonicznych, w poszczególnych krajach do roku 1939. Kartoteka ta m.in. informuje o aktach przechowywanych w AAN, dotyczących Polaków w Niemczech.

Jak już wspomniano, największą ilość informacji na temat położenia i stanu organizacyjnego Polaków zamieszkałych na terenach Warmii, Powiśla i Mazur zawierają akta resortu MSZ. Przeważająca część tych informacji była zbierana przez działające na terenach Prus Wschodnich polskie konsulaty⁷.

Konsulat Rzeczypospolitej Polskiej w Królewcu zorganizowany został w styczniu 1920 roku, a wkrótce potem podniesiono go do rangi konsulatu generalnego. Jego pierwszym kierownikiem został Konstanty Tehórznicki, a od kwietnia 1920 roku konsul generalny Stanisław Srokowski. W latach następnych placówką kierowali: Eugeniusz Rozwadowski (1921—1922), Zygmunt Merdinger (1922—1927), dr Roman Adam Staniewicz (1927—1929), dr Kazimierz Papée (1929—1932), Stanisław Głuski (1932), Tomasz Morawski (1932—1933), Konstanty Jeleński (1933—1935), Mieczysław Marchlewski (1935—1936), Roland Więckowski (1936), a następnie do września 1939 roku Jerzy Warchałowski. Konsulat Generalny RP w Królewcu działał na terenie rejencji królewieckiej i gabińskiej (gdzie nie było autochtonicznej ludności polskiej) i koordynował działalność konsulatów polskich w Kwidzynie, Olsztynie oraz Wicekonsulatu RP w Elku. Ponadto placówka ta śledziła wszelkie przejawy życia politycznego i gospodarczego na Litwie, a to wobec braku do 1938 roku jakichkolwiek polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych w tym państwie⁸.

³ Starych sygnatur w odniesieniu do akt MSZ używa też W. Wrzesiński w pracy, *Polski ruch narodowy w Niemczech 1922—1939*, Poznań 1970.

⁴ *Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Przewodnik po zasobie archiwalnym*, red. M. Motas, Warszawa 1973.

⁵ *Polonia zagraniczna, Informator o materiałach źródłowych do 1939 r. przechowywanych w Archiwum Akt Nowych*, oprac. E. Kołodziej, Warszawa 1981.

⁶ E. Kołodziej, *Organizacja Ambasady RP w Berlinie w latach (1919) 1920—1939 i pozostałe po niej akta*, Archeion, 1971, t. 55, ss. 109—122.

⁷ Szerzej na temat zagadnień prawno-organizacyjnych konsulatów polskich w Prusach Wschodnich por. E. J. Pałyga, *Konsulaty polskie w Prusach Wschodnich (Zagadnienia prawno-organizacyjne)*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1973, nr 4, ss. 413—434.

⁸ *Rocznik Służby Zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej 1939*, Warszawa 1939, s. 109. *Diennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Zagranicznych*, 1920, nr 1, s. 40.

Na początku 1920 roku, w związku z przygotowaniem do plebiscytu, władze polskie zorganizowały w Kwidzynie Konsulat Generalny Rzeczypospolitej Polskiej. Na czele placówki, kompetencje której rozciągały się na rejencje kwidzyńską, stanął hr. Stanisław Sierakowski, wybitny działacz polski z Powiśla. Po zakończeniu plebiscytu konsulat generalny został przez MSZ zredukowany do rangi agencji konsularnej, podległej bezpośrednio Konsulatowi RP w Królewcu. Jednak konieczność pomocy polskiej ludności zamieszkałej na Powiślu spowodowała, że w połowie lat dwudziestych Agencja Konsularna RP w Kwidzynie została przekształcona na wicekonsulat, a następnie na konsulat. W grudniu 1920 roku kierownictwo placówki powierzono byłemu sekretarzowi konsulatu Józefowi Gieburowskiemu. Wskutek stanowiska władz niemieckich, mógł on oficjalnie objąć swój urząd dopiero w sierpniu 1921 roku. Następnie kierownikami tej placówki byli: Władysław Mierzwiński (1929—1931), dr Stanisław Kosina (1931—1932), Mieczysław Rogalski (1932—1936), następnie, do wybuchu wojny Edward Czyżewski. Konsulatowi uniemożliwiono działalność już 27 sierpnia 1939 roku, kiedy to władze hitlerowskie zerwały połączenia telefoniczne i zakazały personelowi opuszczać gmach, w którym mieściła się placówka⁹.

Podobne były losy placówki konsularnej w Olsztynie. Powstała ona w lutym 1920 roku jako konsulat generalny z zadaniem koordynowania przygotowań do plebiscytu na Warmii, Powiślu i Mazurach. W tym okresie placówką kierowali: Zenon Lewandowski, Henryk Korybut-Woroniecki i Czesław Andrycz. Po plebiscycie i zakończeniu głównych prac przy likwidacji polskiego majątku plebiscytowego, Konsulat Generalny RP w Olsztynie przekształcono na Agencję Konsularną RP w Olsztynie, podległą Konsulatowi RP w Królewcu. Wynikiem zmian koncepcji politycznych MSZ w odniesieniu do zamieszkałej na tych terenach ludności polskiej było m.in. podniesienie w 1923 roku Agencji RP w Olsztynie do rangi wicekonsulatu, a następnie (w 1928 r.) do rangi konsulatu. W 1929 roku Konsulat RP w Olsztynie otrzymał uprawnienia do koordynowania prac w dziedzinie opieki nad ludnością polską zamieszkałą na terenie całych Prus Wschodnich. Oficjalne kompetencje terytorialne placówki rozciągały się tylko na część rejencji olsztyńskiej. Pierwszym kierownikiem agencji konsularnej został mianowany w październiku 1920 roku Józef Gieburowski. Następnie placówką kierowali: Karol Ripa (1922—1924), dr Filip Zawada (1924—1928), Józef Gieburowski (1929—1934), Antoni Zalewski (1934—1936) oraz do wybuchu wojny Bohdan Jałowicki¹⁰.

Wicekonsulat RP w Ełku został utworzony w styczniu 1923 roku. Jego kompetencje terytorialne rozciągały się na tereny rejencji olsztyńskiej (powiaty: ełcki, piski, łuczński) oraz gabińskiej (powiaty: olecki i goldapski). Zainteresowania placówki koncentrowały się na problematyce polskiej emigracji sezonowej w Prusach Wschodnich. Na czele wicekonsulatu stali: dr Filip Zawada (1923—1924), Tadeusz Kunicki (1924—1928), Zygmunt Liczbiński (1928—1931), dr Tadeusz Borkowski (1931), Tadeusz Chęciński (1931—1932), Jan Jerzy Rapf (1932—1933), Romuald Putryński (1933—1936) oraz do wybuchu wojny Mieczysław Rogalski¹¹.

⁹ Archiwum Akt Nowych (AAN), Ambasada RP w Berlinie, 2903. Pismo Konsulatu Generalnego RP w Berlinie z 13 XII 1920 r.; Rocznik Służby Zagranicznej, s. 110; *Chronologia stosunków międzynarodowych Polski. Styczeń—sierpień 1939*, Warszawa 1961, s. 181.

¹⁰ Rocznik służby zagranicznej, s. 111 i n.; AAN, Ambasada RP w Berlinie, 2874, Pismo MSZ z 4 IX 1929 r.

¹¹ Rocznik służby zagranicznej, s. 107

W myśl obowiązujących w resorcie MSZ przepisów kancelaryjno-archiwalnych polskie placówki konsularne w Prusach Wschodnich informowały o swej działalności i o ważniejszych przejawach życia społeczno-gospodarczego miejscowego społeczeństwa (w tym też ludności polskiej) Poselstwo (od 1934 r. ambasadą) Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie. Odpisy swych raportów i korespondencji przekazywały one do centrali MSZ w Warszawie, bądź niekiedy do polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych w innych krajach. Ta praktyka okazała się bardzo korzystna dla współczesnych badaczy, gdyż registry konsulatów polskich z terenów Prus Wschodnich zachowały się w stanie szątkowym, natomiast zespoły akt Ambasady RP w Berlinie i akt centrali MSZ zachowały się w znacznym procencie¹². Ponadto kopie lub wyciągi z niektórych raportów i opracowań konsulatów polskich w Prusach Wschodnich trafiły do registrarur Prezydium Rady Ministrów, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, a nawet do registrarur organizacji społecznych bądź spuścizn osób prywatnych.

Jak wspomniano powyżej, stosunkowo najlepiej z burzy wojennej wyszły akta Ambasady RP w Berlinie. Znaleźć można w nich dużo informacji na temat liczebności, położenia i działalności organizacyjnej Polaków w Niemczech. W poszczególnych teczkach materiały dotyczące Warmii, Powiśla i Mazur są najczęściej ułożone wraz z aktami z innych części Rzeszy. O zagadnieniach kulturalno-oświatowych, położeniu ludności polskiej, a także plebiscycie na Warmii, Powiślu i Mazurach informuje duża liczba teczek z lat 1920—1939¹³. Kilka jednostek dotyczy kwestii pomocy Światowego Związku Polaków z Zagranicy dla Związku Polaków w Niemczech w latach 1935—1939¹⁴.

Zachowały się też maszynopisy opracowań Władysława Wielhorskiego i Włodzimierza Bielskiego na temat struktury narodowościowej w Prusach Wschodnich¹⁵. Ponad 100 teczek zawiera materiały na temat szkolnictwa polskiego w Niemczech¹⁶. Są tu m.in. akta osobowe nauczycieli z Prus Wschodnich, a także raporty, plany i kosztorysy dotyczące Gimnazjum Polskiego w Kwidzynie¹⁷. O działalności polskich organizacji oświatowych, kulturalnych i społecznych informują raporty i korespondencja z lat 1927—1939¹⁸. Kolejne tecki zawierają dane z lat trzydziestych na temat wychowania fizycznego ludności polskiej¹⁹ oraz harcerstwa²⁰. W jednej z teczek zawarte są materiały dotyczące pretensji finansowych Gustawa Leydinga do Związku Polaków w Niemczech²¹. Grupa teczek z aktami z lat 1920—1939 dotycząca organizacji i działalności Związku Polaków w Niemczech (i jego poprzedników z lat 1920—1921) jest wprawdzie stosunkowo niewielka, ale zawiera wiele ważnych informacji, istotnych dla badań nad dziejami Dzielnicy IV Zwią-

12 Przechowywane w AAN zespoły akt liczą: Konsulat Generalny RP w Królewcu — 44 teckki, Konsulat RP w Kwidzynie — 187 teczek. Konsulat RP w Olsztynie — 3 teckki. Zespół akt Wicekonsulatu RP w Elku nie zachował się. Natomiast zespół akt Ambasady RP w Berlinie liczy prawie 4000 teczek.

13 AAN, Ambasada RP w Berlinie, 1770—1772, 1776—1785, 1835—1899.

14 Ibidem, 1809—1816.

15 Ibidem, 1853, 1859.

16 Ibidem, 1900—2015.

17 Ibidem, 1945—1948.

18 Ibidem, 2018—2035.

19 Ibidem, 2036, 2038—2042.

20 Ibidem, 2045—2051.

21 Ibidem, 2056.

zku Polaków²². Tak np. znajduje się tu korespondencja Związku Polaków w Prusach Wschodnich z lat 1921—1922, dotycząca zarejestrowania organizacji przez tutejsze władze niemieckie, protokół z posiedzenia zarządu związku z 26 VII 1922 roku, a także drukowane *Ustawy Związku Polaków w Prusach Wschodnich* z 30 listopada 1920 roku²³.

Wśród 28 teczek, dotyczących polskiej prasy w Niemczech²⁴, znajdują się m.in. materiały zawierające informacje o „Gazecie Olsztyńskiej” z lat 1927—1936. Zachowały się też: numer pisma wydany z okazji jubileuszu 50 lecia „Gazety Olsztyńskiej”²⁵ i egzemplarze pisma „Cech” z lat 1930—1931²⁶. O opiece duszpasterskiej, m.in. na Warmii i Powiślu, informuje grupa teczek z lat 1922—1939²⁷. Kilka jednostek dotyczy działalności banków i spółdzielni polskich w Kwidzynie, Szczytnie, Sztumie i Olsztynie w latach 1928—1939²⁸. Kolejne teczki grupują materiały na temat stanu majątkowego i pomocy kredytowej dla polskich właścicieli ziemskich na Powiślu²⁹. Ważne materiały (m.in. o polityce Polski wobec polskiej ludności autochtonicznej) zawierają teczki dotyczące zjazdów konsulów polskich w Niemczech (w tym także konferencji konsulów polskich z terenów Prus Wschodnich) w latach 1924—1938³⁰. Wreszcie liczne informacje na interesujący nas temat przynoszą raporty administracyjne konsulatów polskich w Królewcu, Kwidzynie i Olsztynie z lat 1921—1931³¹.

W zespole akt MSZ materiały dotyczące Polaków na Warmii, Powiślu i Mazurach są bardziej rozproszone. Tu również większość informacji na ten temat pochodzi z raportów i korespondencji konsulatów polskich w Prusach Wschodnich, a w mniejszym stopniu z materiałów powstałych w Ambasadzie RP w Berlinie. Kilka jednostek z Wydziału Zachodniego MSZ dotyczy położenia Polaków w Niemczech, działalności organizacji, a także pomocy ze strony władz polskich w latach trzydziestych³². Są to m.in. materiały dotyczące plebiscytu na Warmii, Powiślu i Mazurach³³, udziału Polaków w wyborach do Parlamentu Rzeszy i Sejmu Pruskiego³⁴, a także informacje o dyskusji w Sejmie Pruskim nad interpelacją p. Baczewskiego, zgłoszoną w 1921 roku (dotyczącą praw Polaków w Rzeszy)³⁵. Duża grupa teczek zawiera materiały na temat prześladowania przez Niemców ludności polskiej i utrudniania działalności organizacjom polskim, w tym Związkowi Polaków w Niemczech³⁶, Bankowi Mazurskiemu i „Gazecie Olsztyńskiej”³⁷.

Kolejna grupa jednostek dotyczy położenia Polaków i działalności organizacji polskich w latach 1920—1936³⁸ i szkolnictwa polskiego w latach 1927—

22 Ibidem, 2052—2055, 2057—2064.

23 Ibidem, 2053.

24 Ibidem, 2065—2092.

25 Ibidem, 2070, 2088.

26 Ibidem, 2077.

27 Ibidem, 2093—2109.

28 Ibidem, 2112, 2114, 2116, 2134.

29 Ibidem, 2137—2143.

30 Ibidem, 3260—3262, 3264—3266, 3268—3274, 3276, 3278.

31 Ibidem, 3254.

32 AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), 2223, 2315, 2316a.

33 Ibidem, 4611.

34 Ibidem, 4512—4516.

35 Ibidem, 4493.

36 Ibidem, 2171, 4734—4741.

37 Ibidem, 4762.

38 Ibidem, 4768, 4770—4780.

1936³⁹. W licznych teczkach znajdujemy informacje o aktywności konsulatów w Prusach Wschodnich — są tu m.in. raporty i memoriały na temat położenia ludności polskiej i koncepcji rozwinięcia opieki nad nią⁴⁰. W aktach Wydziału Prasowego MSZ znajduje się wiele przeglądów i wycinków prasowych na temat Polaków w Niemczech, m.in. działalności Związku Polaków (głównie z lat 1929—1939)⁴¹ oraz szkolnictwa polskiego w latach 1934—1936⁴².

W Departamencie Konsularnym MSZ m.in. znajdują się materiały dotyczące projektu zorganizowania gimnazjum polskiego w Olsztynie⁴³, prześladowania przez władze niemieckie polskich ochronek w Prusach Wschodnich⁴⁴, a także akcji „Osthilfe”⁴⁵. Duża grupa teczek informuje o położeniu ludności polskiej, działalności organizacji polskich, w tym IV Dzielnicy Związku Polaków w Niemczech, w latach 1920—1939⁴⁶. Jest tu m.in. informacja o rozpoczęciu wydawania „Mazurskiego Przyjaciela Ludu” w 1923 roku⁴⁷. Warto dodać, że niekiedy te same raporty konsulatów polskich w Prusach Wschodnich zachowały się w odpisach w aktach Wydziału Zachodniego, Departamentu Konsularnego, a niekiedy też Wydziału Prasowego MSZ.

W aktach Konsulatu RP w Kwidzynie zachowało się wiele informacji o Polakach zamieszkałych w Prusach Wschodnich, przede wszystkim zaś na Powiślu. W kilku teczkach znajdują się materiały dotyczące bibliotek, świetlic i akcji kulturalno-oświatowej w latach 1924—1939⁴⁸. Zachowały się też spisy mieszkańców Waplewa i Nowego Targu w powiecie sztumskim oraz członków Związku Polaków i Towarzystwa Młodzieży w Trzcianie z lat 1933 i 1936⁴⁹. O działalności organizacji polskich i ich prześladowaniu przez Niemców informuje grupa teczek z lat 1921—1939⁵⁰. Interesujące materiały zawierają tecki dotyczące działalności Warmińskiego Komitetu Plebiscytowego⁵¹, Związku Towarzystw Młodzieży Polskiej w Prusach Wschodnich w latach 1923—1927⁵², Towarzystwa Ziemianek w Prusach Wschodnich w latach 1924—1931⁵³, oraz polskiego harcerstwa⁵⁴, duszpasterstwa⁵⁵, organizacji sportowych⁵⁶, kółek rolniczych i banków⁵⁷, a wreszcie „Gazety Olsztyńskiej” i szkolnictwa (w tym Gimnazjum Polskiego w Kwidzynie)⁵⁸. Liczne materiały na temat struktury i działalności Dzielnicy IV Związku Polaków w Niemczech w latach 1922—1931 zgromadzono w archiwum Konsulatu RP w Kwidzynie, w jednej teczce. Są tu m.in. spisy członków zarządów i mę-

39 Ibidem, 4781—4784.

40 Ibidem, 4871, 4872, 4875, 4876, 4952.

41 Ibidem, 7058—7060, 7063, 7295—7296.

42 Ibidem, 7309.

43 Ibidem, 10276.

44 Ibidem, 10036.

45 Ibidem, 10066.

46 Ibidem, 10481—10531, 10533—10539, 10866, 10870, 11749—11756.

47 Ibidem, 12543.

48 AAN, Konsulat Rzeczypospolitej Polskiej w Kwidzynie, 24, 24 B, 27, 32.

49 Ibidem, 24 A.

50 Ibidem, 31, 33—35, 42, 46.

51 Ibidem, 28—30.

52 Ibidem, 44.

53 Ibidem, 45.

54 Ibidem, 48.

55 Ibidem, 50—51.

56 Ibidem, 47.

57 Ibidem, 55—57.

58 Ibidem, 36—41.

zów zaufania związku na powiat sztumski z roku 1922 i sprawozdania z działalności okręgu sztumskiego z lat 1923—1928 ⁶⁰.

W aktach Konsulatu Generalnego w Królewcu informacji o polskiej ludności autochtonicznej w Prusach Wschodnich jest niewiele, natomiast w trzech zachowanych teczkach Konsulatu RP w Olsztynie na ten temat nie ma nic. W aktach Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, w dwu teczkach, znajduje się nieco materiałów z działalności organizacji polskich w Prusach Wschodnich w latach 1919—1932 ⁶⁰.

Więcej danych na ten temat zachowało się w zespole akt Konsulatu Generalnego RP w Opolu. Są tu m.in. informacje o działalności harcerstwa polskiego w Prusach Wschodnich w latach 1935—1939 ⁶¹, banków ludowych w Sztumie i Kwidzynie w latach 1929—1932 ⁶², a wreszcie Gimnazjum Polskiego w Kwidzynie w latach 1935—1939 ⁶³.

Również w innych zespołach akt polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych natrafić można na liczne informacje o Polakach zamieszkałych na Warmii, Powiślu i Mazurach. W aktach Ambasady RP w Bukareszcie znajdują się interesujące materiały z roku 1920 obrazujące skład i działalność polskich komitetów plebiscytowych (rezolucje, relacje, fotografie) ⁶⁴. W aktach Ambasady RP w Londynie zachował się m.in. fragment referatu z 1923 roku, przesłanego przez MSZ, na temat działalności Związku Polaków w Niemczech oraz akcji dr. Lamma na Mazurach ⁶⁵. W zespole akt Ambasady RP w Paryżu warto zwrócić uwagę na raport Oddziału Informacyjnego Wojska Polskiego z 1920 roku na temat przygotowań do plebiscytu w Prusach Wschodnich ⁶⁶, a także liczne informacje z lat 1919—1920 na temat emigracji Polaków z terenów plebiscytowych i aresztowania przez władze niemieckie aktywistów polskich z Mazur: Łaszewskiego, Linków, Adama i Józefa Zapatków ⁶⁷.

W aktach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych znajdujemy liczne materiały z lat 1923—1925 obrazujące położenie Polaków w Prusach Wschodnich i traktujące o działalności Powiślańskiego Towarzystwa Szkolnego ⁶⁸. W sąsiedniej tezcze zachował się referat przesłany przez MSZ *Spis ludności w Niemczech*, w którym dokonano analizy liczebności Polaków w Niemczech w latach 1910—1939 ⁶⁹.

W aktach Kancelarii Cywilnej Naczelnika Państwa znajdują się m.in. rezolucje z lat 1918—1921 przesyłane z poszczególnych miejscowości w Prusach Wschodnich z żądaniem przyłączenia tych ziem do Polski, a także memoriał Konsulatu RP w Olsztynie z 1920 roku w sprawie pomocy dla polskiej ludności autochtonicznej na Warmii, Powiślu i Mazurach ⁷⁰. W zespole akt Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego natrafiono

59 Ibidem, 43.

60 AAN, Konsulat Generalny RP w Berlinie, 67, 69.

61 AAN, Konsulat Generalny RP w Opolu, 116.

62 Ibidem, 143.

63 Ibidem, 75.

64 AAN, Ambasada RP w Bukareszcie, 79.

65 AAN, Ambasada RP w Londynie, 69.

66 AAN, Ambasada RP w Paryżu, 76.

67 Ibidem, 76, 145, 170, 253.

68 AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, 1031.

69 Ibidem, 1032.

70 AAN, Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa, 203, 205.

na ciekawy raport Konsulatu RP w Olsztynie z 1931 roku w sprawie zwalczania przez władze niemieckie polskiego duchowieństwa na Warmii⁷¹, zaś w aktach Biura Sejmu⁷² i Delegacji Polskiej na Konferencję Pokojową w Paryżu znaleziono nieco materiałów na temat plebiscytu w Prusach Wschodnich⁷³. Warto też zwrócić uwagę na dwa interesujące chociaż krótkie referaty z 1919 roku, dotyczące rozmieszczenia i liczebności protestantów polskich na terenach granicznych Polski i Niemiec⁷⁴ oraz liczebności ludności polskiej w Prusach Wschodnich⁷⁵. Referaty te, a także memoriał Komitetu Warmińskiego na temat plebiscytu⁷⁶, znajdują się w aktach Biura Prac Kongresowych przy MSZ.

Dość dużo informacji na temat ludności polskiej na Warmii, Powiślu i Mazurach znajduje się w aktach Prezydium Rady Ministrów. Tak np. w protokołach posiedzeń Rady Ministrów natrafiono na krótkie, ale ważne wzmianki dotyczące odrzucenia przez Sejm w roku 1920 wniosku MSZ o pomoc dla Polaków pragnących wyemigrować z Prus Wschodnich do Polski⁷⁷, przyjęcia przez Radę Ministrów uchwał w sprawach: pomocy dla Polaków w Prusach Wschodnich⁷⁸, udzielenia Janowi Baczewskiemu zezwolenia na nabycie nieruchomości w Polsce (1926 r.)⁷⁹, pomocy finansowej dla szkolnictwa polskiego w Niemczech (1929 r.)⁸⁰. Jest także informacja o odrzuconym przez Radę Ministrów wniosku MSZ w sprawie pomocy finansowej dla list polskich w wyborach do Sejmu Pruskiego w 1929 roku⁸¹. Wspomnieć też należy o raportach i memoriałach z lat 1919—1921 na temat położenia ludności polskiej w Prusach Wschodnich w okresie plebiscytu⁸², a także o uchwale Sejmu Ustawodawczego z 1919 roku w sprawie przyłączenia Warmii, Powiśla i Mazur do Polski⁸³. Wreszcie w tymże zespole znajduje się prośba Zrzeszenia Ewangelików Polaków w sprawie dotacji na „Gazetę Mazurską” wraz z egzemplarzami z roku 1922⁸⁴.

Wśród materiałów archiwalnych wytworzonych przez organizacje i osoby prywatne zwracają uwagę akta Związku Polaków w Niemczech pochodzące z lat 1923—1939. W kilkunastu teczkach zebrano interesujące dane o składzie osobowym IV Dzielnicy Związku Polaków w Niemczech. Zachowane tu księgi związkowe zawierają ponad 1500 nazwisk członków związku z lat 1929—1939 wraz z informacjami o wieku, miejscu zamieszkania, zawodzie, a niekiedy o odmowie płacenia składek. Jest tu również nieco informacji o działalności IV Dzielnicy Związku Polaków w latach trzydziestych⁸⁵.

71 AAN, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 405.

72 AAN, Biuro Sejmu, 1, 2.

73 AAN, Delegacja Polska na Konferencję Pokojową w Paryżu, 20, 21.

74 AAN, Biuro Prac Kongresowych przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych, 83.

75 Ibidem, 157.

76 Ibidem, 203.

77 AAN, Prezydium Rady Ministrów protokoły posiedzeń, t. 12, ss. 346—347, 353—353 A.

78 Ibidem, akta numeryczne 17710/20.

79 Ibidem, protokoły posiedzeń, t. 32, k. 39 A, 45.

80 Ibidem, t. 47, k. 257, 256—261.

81 Ibidem, k. 256, 256 A.

82 Ibidem, akta grupowe, 140—141.

83 Ibidem, akta numeryczne, 4389/19.

84 Ibidem, 23535/22.

85 AAN, Związek Polaków w Niemczech, 1—8, 10—13, Materiały te uprzednio zinventaryzowane były w ramach zespołu akt Światowego Związku Polaków z Zagranicy. Błąd ten wytknął W. Wrzesiński, *Ruch polski na Warmii*, s. 37.

W aktach Światowego Związku Polaków z Zagranicy znajduje się kilka teczek z materiałami na temat jubileuszu piętnastolecia Związku Polaków w Niemczech⁸⁶ i o szkolnictwie polskim⁸⁷. Są też m.in. szkice budynku, programy zajęć i korespondencja na temat budowy Polskiego Gimnazjum w Kwidzynie w latach 1933—1935⁸⁸. Wśród zespołów akt prywatnych warto zwrócić uwagę na Archiwum Ignacego Paderewskiego, w którym m.in. znajdują się memoriały, raporty i mapy z lat 1919—1920 dotyczące rozmieszczenia i położenia Polaków w Niemczech oraz plebiscytu w Prusach Wschodnich⁸⁹.

Kończąc ten z konieczności pobieżny przegląd źródeł należy podkreślić, że ze względu na ogromną ilość materiałów dotyczących ludności polskiej na Warmii, Powiślu i Mazurach w okresie międzywojennym, dla badań naukowych nad tą problematyką konieczne jest przeprowadzenie obszernej kwerendy w zasobie AAN.

86 AAN. Światowy Związek Polaków z Zagranicy, 486.

87 Ibidem, 341—342.

88 Ibidem, 343, 344.

89 AAN, Archiwum I. J. Paderewskiego, 901—902.

QUELLEN ZUR GESCHICHTE DER POLEN IN ERMLAND,
DEM WEICHELSELGEBIET UND IN MASUREN SOWIE DES IV. TEILVERBANDES
DER BUNDES DER POLEN IN DEUTSCHLAND IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT
IM ARCHIV DER NEUEN AKTEN

Zusammenfassung

In den im Archiv der Neuen Akten aufgehobenen Schriftstücken befindet sich eine grosse Anzahl von Informationen über Lage und Organisationsstand der in Ermland, dem Weichselgebiet und in Masuren wohnhaften Polen. Diese Informationen wurden vorwiegend von den im Jahre 1920 entstandenen und bis Ausbruch des II. Weltkrieges tätigen polnischen Konsulaten in Królewiec, Kwidzyn und Olsztyn, später auch in Elk gesammelt. Die verhältnismässig meisten konsularischen Meldungen und Berichte erhielten sich in der Aktengruppe der polnischen Botschaft in Berlin, sowie auch in der Aktengruppe des Aussenministeriums. Die Akten des polnischen Konsulats in Kwidzyn, obwohl sehr durchsucht und nicht komplett, enthalten jedoch viele Angaben über die Lage der Polen im Weichselgebiet. Die Akten des polnischen Generalkonsulats in Królewiec, besonders aber die des polnischen Konsulats in Olsztyn erhielten sich nur fragmentarisch, dagegen wurde die Aktengruppe des polnischen Vizekonsulats in Elk nach dem Kriege nicht aufgefunden. Einige der von den polnischen Konsulats in Ostpreussen angefertigte Meldungen trafen in die Registraturen anderer polnischer Konsulate in Deutschland, u.a. der polnischen Generalkonsulate in Berlin und Opolo, ihre Abschriften fand man auch in den Akten anderer polnischer diplomatischer und konsularischer Vertretungen, u.a. in den Aktengruppen der polnischen Botschaft in Paris und London. Eine Reihe Angaben zu diesem Thema enthalten die Aktengruppen des Innenministeriums, der Zivilkanzlei des Staatsoberhauptes, des Parlamentsbüros, der Polnischen Delegation zur Friedenskonferenz in Paris, des Weltbundes der Polen aus dem Ausland und des Präsidiums des Ministerrats. In der Aktengruppe des Bundes der Polen in Deutschland blieben Aktenmappen erhalten, die interessante Angaben über die Personenzusammenstellung des IV. Teilverbandes des Bundes der Polen in Deutschland enthalten. Die Bücher und Karteln des Bundes enthalten über 1500 Mitgliedsnamen aus den Jahren 1923—1939, zusammen mit Bemerkungen über Alter, Wohnort, Beruf usw.